

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

Az itt következő emlékezések — értékelések a soproni irodalomtörténeti vándorgyűlésen hangzottak el, 1970. május 29-én.

SZERB ANTAL

Az emlékezés számvetés önmagunkkal is. S ha ma, 1970 tavaszán Szerb Antalra emlékeziünk, akkor arról is szólnunk kell, hogyan láttuk őt, mit jelentett s mit jelent számunkra.

Azok közé tartozom, akiknek gimnazista és egyetemi hallgató korában Szerb Antal műve egyik fontos élménye, frissítő olvasmánya volt. A ma fiataljainak nehéz lehet lemérni, hogy a hivatalos Magyarország megmerevedett irodalomoktatásával szemben mit jelentett számunkra a *Magyar Irodalomtörténet*, frissességben és elfogulatlanságban, — és nehéz elképzelni, hogy a nyugati irodalomban való tájékozódásunkhoz mit adott a *Hétköznapi és csodák*. S már egyetemi hallgató korunkban, amikor kezdtük tudni, milyen tudás, mennyi lábjegyzet és milyen érzék kell ahhoz, hogy valaki könnyedén és elfogulatlanul, szellemesen tudjon lebegni, kezdtük megérteni Szerb Antalt, a tanulmányíró, a filozóf, a Vörösmarty és a Blake íróját. A legnehezebb években pedig, 1938 után, a Vajda János Társaság Andrássy úti helyiségeiben ünnep volt számunkra, ha okos szavát hallhattuk, s amikor utóbb személyesen megismertük, egyénisége, kisleány-filozóf bájja nyugodott le. Kétségtelenül: mestereink, formálói közé tartozott.

1943–45 nehéz évei, a felszabadulás, az új fejlődés perspektívája arra ösztönzött bennünket, hogy felülvizsgáljuk, olykor kegyetlenül és keményen, saját múltunkat, szembenézzünk korábbi nézeteinkkel. A marxizmus újonnan megismert igazsága és ennek a megismerésnek pátozsa, a meggyőződés heve és lendülete arra készítetett, hogy sok mindent újonnan mérjünk fel. És különös haraggal fordultunk olyan gondolatok és élmények ellen, amelyekről azt gondoltuk, hogy tévútra vezettek bennünket: az irracionizmus, a játékoság, a mítosz csapdái ellen. Hevesen és türelmetlenül bíraltuk múltunkat, sajátmagunkat. Szerb Antallal is így kerültünk szembe, az ő művében is az izolált Én glorifikálását láttuk. Azok az évek voltak ezek, amikor a szellemességet, a szépen írást is kissé gyanúsnak találtuk, amikor a magyar és világirodalom nagyjából is bálványt faragtunk magunknak

és nem mertünk róluk elfogulatlanul szólni. És elkövetkeztek évek, — amikor, — árnyaltabban használva immár a marxista módszert, ismerve és megélve múltunk és jelenünk ellentmondásait, annak buktatóit és tévutait is világosabban látva már, — egyre jobban értékeltük és értékeltük Szerb Antal munkásságát, egyéniségét, szerepét. Értő és okos tanulmányok sora jelent meg róla, művei egymás után, több kiadásban láttak napvilágot, olyan írásai kerültek összegyűjtve elő, amelyek szétszórtan, folyóiratok hasábjain, napilapokban vagy kéziratban lappangtak addig. Nem lett ismét feltétlen eszménykép vagy mentőkötel, de nem is az, akit mindenáron el kell vetni és megtagadni, — műve klasszicizálódni kezd, szervesen beilleszkedni hagyományaink sorába, munkássága részévé kezd válni örökségünknek, őmaga szellemi elődeink sorába lép.

Ez a beilleszkedés, ez a klasszicizálódás azonban nem jelent megmevedést, megállást, tankönyv-szöveggé, bálványvá változást. Mert Szerb Antal műve nyugtalanító, izgató, kérdéseket felvető, nagyon is eleven, nagyon is jelenlevő hagyomány.

Miben? Mindenekelőtt egy magatartás példája lehet, egy emberi, tudósi, írói magatartásé. Ma, amikor író és kritikus, alkotó és irodalomtörténész között a szakadék egyre mélyebb, amikor a munkamegosztás egyre teljesebb, amikor az egyik oldalról gyanakvással tekintenek az olyan írókra, akik gondolkodnak s nem csak „megélnék” akik idegen nyelven értenek és a filozófiával is ismerősek, amikor intellektualitás és irodalom ismét elválni látszik, és amikor a másik oldalról illuzionisztikus és érthető nosztalgiából úgy tűnik, hogy az irodalom élő folyamata képletekbe, formulákba, diagramokba sűrítendő, és amikor az irodalomtudomány egyre differenciáltabb, egyre szakmaibb lesz, akkor írásnak és tudománynak, eredeti alkotásnak és alkotásról való ítéletnek, filozófiának és esszének az a villódzó egysége, amely Szerb Antalt jellemzi, ismét elérendő és vonzó, — tudósokat és olvasókat vonzó példa.

És izgalmas, vonzó számunkra a felfedezésnek, magáévá élésnek, bírálva-áthasonításnak az az árama, amely műveit áthatja. Sok szó esik napjainkban sznobizmusról és ellensznobizmusról, provincializmusok különféle fajtáiról. Szerb Antal életműve arra is int: magunkévá lehet tenni, élővé változtatni az újat, — legyen az az új a 16. századi magyar irodalom, Vörösmarty, Blake vagy Malraux, magyar vagy külföldi. Felfedezni és megmérni, egyszerre, értékelni és elhelyezni is. Mert ma, amikor elemi erővel tör fel olykor a tiltakozás minden értékelés, minden csoportosítás, minden ítéletalkotás ellen, — akkor a szerbantali példa arra is int, hogy felfedezni annyit is jelent, mint megítélni, — megismertetni annyit is, mint értékelni, — elolvasni annyit is, mint bírálni, és arra is figyelmeztet: az igazi tudós és az igazi író legalább annyit emel fel, mint amennyit elvet. Engedjenek

meg egy példát: a közeljövőben jelenik meg a *Hétköznapiak és csodák* új kiadása. Ez a kis könyvecske, amely annak idején a magyar értelmiség széles rétegeit tanította meg a világirodalomra, ma is meglepő ítéleteinek, legalábbis ítéletei egy részének pontosságával és időtálló voltával.

Fenyegető vihar előtt és remények közepette született meg, — a *Hétköznapiak és csodák*, — ironikus szavait, aggódó megjegyzéseit fellegetes háttér előtt mondja el a szerző. A humanista polgár, — aki polgár voltát egyre öntudatosabban kezdi hangoztatni, a polgárságnélküli Magyarországon, — egyelőre saját egyéniségét, individualizmusát szegezi szembe a fenyegető vésszel. Ekkor még úgy érzi, a veszély és vihar több oldalról fenyegeti, — ezért is enleget „amerikanizmust” és utal kétféle tömeguralomra. Ma is átsugárzik a kis könyv lapjain a friss élmény forrósága, az irodalom belső ismerete, a pontos értékelés, elhelyezés képessége. Sok elem és megfigyelés van az egyes értékelésekben, ami ma is gondolkodásra készítet, arra, hogy egyes ítéleteinket felülvizsgáljuk.

A kis könyv „vonala”, értékelési hangsúlya a Marcel Proust — Thomas Mann vonulat; ezt emeli legmagasabbra s ehhez kisebb érzelmi hangsúllyal társul az új angol regény, mindenekelőtt Aldous Huxley s olyan művek, mint Arnold Zweig *Grisa őrmestere*. Ez a „fővonal”, ez az értékelési sorrend közös azzal, amely a harmincas évek magyar baloldali értelmiségének sajátja volt; így Bálint György értékrendszerének is tengelye, ilyen szempontból a magyar antifasiszta értelmiség egyik jellegzetes szellemi magatartásformája is. A mai marxista értékelés is (részint Lukács György, részint, de tőle nem függetlenül a szovjet irodalomkutatás nyomán) a Thomas Mann-életművet tartja a kor polgári humanista irodalma egyik csúcának. Igaz, a Szerb Antal kedvelte „csodá”-t már nem látja művében, — de ahogyan Thomas Mann írói erejét, korfestő nagyságát s harcos humanizmusát Szerb jellemzi, azzal maradéktalanul egyetérthetünk. S Proust? A marxista értékelés itt árnyalásra szorul: meg kell kísérelnünk megérteni, miért jelentett a prousti mű írók és olvasók annyi nemzedéke számára felszabadító és továbblendítő élményt, — talán jobban fogjuk látni, mi mindent köszönhet neki az utána következő egész próza, s azt is, hogy egyes vívmányai mint gazdagították és gazdagítják a szocialista realista irodalmat is. Jobban észre tudjuk majd venni Proust rejtetten ironikus, szemérmes, de mélyreható társadalombírálatát, — polgárság, arisztokrácia és önmaga ellen irányuló indulatát is, amely ábrázolásban, nyelvi elemekben, alakok rajzában egyképpen megnyilvánul.

A mai nyugat-európai irodalomtörténet is Proustot tartja az egyik alapkőnek, — de Prousthoz „vonalként” hozzátársítja Kafkát és Joycet. Kafka nem szerepel Szerb kis könyvében, talán — mert

nem is tartotta saját korabeli regényírónak; a Kafka-élmény őt és kortársait még nem érintette mélyen, az érett irodalomtörténetben is csak néhány sor szól Kafkáról. Joyce-szal szemben elutasító az álláspontja, — mint ahogy elutasító mindavval szemben, amit formátlan-nak, amit értelmetlennek és széthullónak tart. Még később is lényegében „blöff”-nek minősíti az *Ulysses*t. Ez az irányultság, amely Mannt és Proustot nem Joyce és Kafka felé társítja, hanem az intellektuálisabb, racionalistább angol regény felé, a kor magyar baloldali humanista értelmiségének sajátossága — és azt jelzi, hogy a fasizmus és a háború ellen nem a végtelen nihilben, hanem értelmes megoldásokat kínáló eszmék és művek felé kerestek támaszt.

Egy másik vonás, amely Szerb Antal értékelését megkülönbözteti egyes kortársaitól, az az ún. weimari német prózairodalom iránti bizalmatlansága. A kor baloldali értelmisége egy részének kedves olvasmányait, Erich Kästner *Fabian*ját, Alfred Döblin *Berlin Alexanderplatz*át, Lion Feuchtwanger addigi könyveit is kevésre tartja. Felületesnek, divatszzerűnek ítéli őket, — kegyetlen-ironikus szavakkal bánik el legtöbbszörrel. Van ebben az értékelésben bizonyos „filoszos”, arisztokratikus fölény, — ott van a hagyományos némettel szemben az angol tájékozódás, de értékelései itt is helyes és meggondolkozató képet rajzolnak ki, — valóban sok divatszzerű szentimentalizmust, filozófiát, felületi modernséget, külsőséget tartalmaznak ezek az akkor nálunk is oly divatos művek. És tegyük hozzá: Feuchtwanger és Kästner későbbi tiszteletreméltó és bátor politikai álláspontja sem teszi visszamenőleg jobbá könyveiket.

Ezekben a vonásokban tehát Szerb Antal könyve az értékelésekben kibontakozó értékrendben haladóbb, előremutatóbb, humanistább, — általában „baloldalibb” az akkori s mai polgári értékelésnél és annál is, ahogy kortársai még akkor radikálisnak, baloldalinak tartott egy része látta az irodalmat. Más kérdésekben viszont ez a szemlélet konzervatívabb s arisztokratikusabb, mint baloldalibb barátaié.

A *Hétköznapiak és csodák* összességében a harmincas évek elejének világirodalmáról a ma értékelésével sok ponton egyező, más pontokon attól elütő képet rajzol. A húszas évekről, a közvetlenül megelőző évtizedről, úgy érezzük, találóbbat és pontosabbat: ahogyan Szerb Antal a „neofrivolitás” korát jellemzi, az telibetaláló, ma is érvényes, érzékeny korleírás, — a ma irodalomtörténete is így látja e tünékeny éveket, az „illúziók éveit”. És éles szemének, felfedező kedvének köszönhető, hogy elsőnek vagy csaknem elsőnek, mindenesetre leg-hatásosabban hívta fel a figyelmet Musilra, a fiatal Faulknerre és másokra. A Seghers első nagy könyvére. Igazzal s tévessel együtt is: szellemi élmény és kaland volt a *Hétköznapiak és csodák*; és akik olvasták, azokat vitára, együttolvasásra vagy ellenzésre ingerelte.

Egyetlen példát idéztem, a *Hétköznapiok és csodák*ét Szerb Antal felfedező és értékelő kedvének jellemzésére. Világos ebből is: az ő értékrendjét, értékítéleteit sem fogadjuk el ma korrekció nélkül. De Szerb Antal önmagát is korrigálta, — és a ma szemlélője számára egyik legmegkapóbb látvány, hogyan fogad és hogyan utasít el eszmerendszereket, hogyan lép tovább, hogyan keresi útját a kor erői közt. Ismert és leírt az út: hogyan jut a konzervatív katolikus kezdetektől a *Széphalom* körén át a Kerényi-féle mítoszig, a csoda elméletig, majd a szellemtörténet egy szociologikusabb változatáig. Hogyan akarja ideológiában fellelni és példának állítani a soha-nem-volt klasszikus magyar polgárt, — evvel is harcolva, eredményekre s féleredményekre jutva, — a kor barbár erőivel.

Utóbb Szerb Antal, a humanista, a „szép játéokra” termett intellektuel is egyre inkább szembekerült a kor meztelenül kegyetlen erőivel. Mert egymás után dőlnek romba védőbástyái: a hivatalos tudományosságé, a konzervatív liberalizmusé is, — s leomlani készül a sebtiben emelt baloldali népfront, és a baloldali népiesség végvára is, — amelynek Szerb Antal mindvégig inkább csak kívülről nézője maradt. S ebben a helyzetben Szerb Antal is, mint annyi más társa, egyedül marad, magányossá lesz s egyre védtelenebbnek érzi magát. Ennek a fokozódó magánynak, veszélyeztetettség-érzetnek, a levegő fagyossá válásának sok jele van ott művében, — abban, ahogyan irodalmi tényekkel, folyamatokkal szembenéz. Van azonban egy közvetlen vallomás is róla: ez *A harmadik torony*, a *Nyugat* 1937-es évfolyamában megjelent s ugyancsak most itt először közölt olasz útinapló. Megejtő írás: soha ilyen közel nem állt hozzá az olasz táj varázsa, — búcsú ez, Európa városaitól és tájaitól, mielőtt végleg bezárulnak a kapuk s mielőtt bomba pusztítja el a tájakat. Búcsú és egyúttal minden eddiginél mélyebb megértés: Szerb Antal útinaplója is: olasz táj, történelem, művészet és vallástörténet bensőséges egységben fonódik össze, — s Szerb Antal legjobb tulajdonságai érvényesülnek benne: a tudós fitogtatás nélküli, könnyed kezelése; az a mód, ahogyan az olvasót szinte kézenfogva bevezeti a kultúra titkaiba. Ironiája és önironiája ritkán tündököltek így; mert ugyanakkor ironikus vallomás *A harmadik torony*: a „polgáré” önmagáról, a világról, a körülményekről, az olasz nép mindennapi életéről. S ott a polgár önmagátféltése is, az egyéniség, az individuum őrzése, a tömegektől, az eltömegesedéstől való rettegés is.

Am a történelem kérlelhetetlen volt, — s a kapuk valóban bezárulnak. Elkövetkezett 1939, — a második világháború kezdete, majd Magyarország teljes csatlakozása a tengelyhatalmakhoz, Párizs megszállása, majd elkövetkezett 1941 is, — a szovjetellenes háború. Az égbolt valóban teljesen elsötétedett. S ez utolsó, vészes években kezdett kialakulni lassanként Szerb Antal antifasiszta álláspontja,

kezdték benne megérni az új felismerések. *A varázsló eltöri páldáját* — ezen a címen gyűjtötték össze ezidőtájt írt cikkeit, miniatűr esszéit, s Kardos László megírta már, mennyiben és milyen módon tiltakoznak ezek az igénytelennek látszó, ujjgyakorlatnak tűnő kisebb írások a kor ellen, a fasizmus és a barbárság erői ellen; írtak már arról is, hogyan mutatkozik meg az új látásmód utolsó nagy művében, *A világirodalom történetében*, s arról is, hogyan került közelebb a forradalom eszméjéhez *A kirdlyné nyakláncában*. Ugyanezt a folyamatot kísérhetjük nyomon 1939-től írt cikkeiben, — amelyek közül egy-néhány most fog csak megjelenni. Mindmegannyi kísérlet: arra, hogy hogyan lehetne a szellemi népfront keretén belül egy alapjában liberális ideológiájú, de az eddiginél harcosabb, baloldali álláspontot kialakítani. Most már az addigi ironikus-megértően szemlélt Szabó Dezsőt is helyeslőleg idézi, mert a „magyar faj” gondolata az adott időpontban németellenes is, — még hisz a középosztály egy elképzelt, de Magyarországon soha nem létezett „angolos” ideáltípusában, — de már nem retteg sem a politizáló művésztől, sem a harcos tömegektől, Petőfiről és József Attiláról szóló sorai tanúskodnak róla. Ragaszkodva hát régi ideáljaihoz van útban újak keresése felé. A korrallal való birkózásban, a barbársággal való szembeszállásban alakult ki Szerb Antalnak az a magatartása, szellemi és ideológiai vértete, amely egyre inkább távolította a polgári ideáltól és közelítette mindahhoz, amit ma vallunk. Ezt a kort már nem érhetette meg.

De engedjék meg, hogy még egy vonását emeljem ki életművének. Szinte közhely már, ám ismét s ismét el kell mondani: magyarság és európaiság, hazai és nemzetközi teljes egységben, egymást támogatva és egymást erősítve élt gondolkodásában. És amikor e kettő szétszakítására és szembeállítására törnek, — és a szétválás és egygyéforrás, sok oknál fogva országunk szellemi életének úgylátszik egyik állandó dialektikus folyamata, — nem árt ezt sem hangsúlyozni.

Avval kezdtem, hogy Szerb Antal műve szerves részévé kezd válni közgondolkodásunknak, és szűkebben egyik alapvetése a mi tudományunknak is. Nem egyedüli és nem kizárólagos útja, — de legjobb eredményei a mi törekvéscink szerkesztőjévé és összetevőjévé váltak. Egy megújuló, széles skálájú, az alkotó marxizmus módszerét valló irodalomvizsgálat, irodalomtudomány felszívja, integrálja, újrateremti majd az ő művét. S talán ő is ezt kívánta volna leginkább.

SZABOLCSI MIKLÓS